

СТАТТІ

Питання української медієвістики

А. О. ГУРБИК (Київ)

Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми)*

Початковий період української козаччини та оформлення її військово-політичної організації - Запорозької Січі - є одним з актуальних і недостатньо досліджених аспектів вітчизняної медієвістики. Головною причиною незадовільного стану наукової розробки даної проблематики є не лише відсутність достовірних свідчень, а й загалом досить бідна джерельна база з історії українських козаків кінця XV — першої половини XVI ст.

Продуктивним в подальшому дослідженні теми, на нашу думку, може бути, з одного боку, комплексний аналіз наявних свідчень з широким залученням усіх можливих побічних даних, а з іншого, виявлення нових джерел², як писемних (особливо в архівосховищах Туреччини), так і археологічних (необхідним стає застосування підводної археології, оскільки Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька та Покровська Січі в 50-х роках нашого століття були затоплені водами Каховського водосховища).

Історіографія названої проблеми свідчить, що остання відзначається різноманітністю поглядів дослідників на ранню історію Запорозької Січі. Найбільш дискусійними на сьогодні є дві групи питань. Перша пов'язана з дилемою: чи була Томаківська Січ першою військово-політичною організацією українських козаків чи ні? Деякі українські (Ю. А. Мицик, В. Я. Сергійчук, Н. М. Яковенко)¹ та польські (В. Серчик, Л. Підгородецький, Є. Топольський)² дослідники, продовжуючи історіографічну традицію, що йде з часу виходу праць О. Рігельмана, Д. Бантиш-Каменського та ін.³, однією з перших Запорозьких Січей вважають замок Д. Вишневецького, який існував на острові Мала Хортиця в середині 50-х років XVI ст. Хоча ще Д. І. Яворницький з певною аргументацією заперечував існування Хортицької Січі, не називали Січчю хортицьких укріплень також Л. В. Падалка, В. Антонович та інші дослідники⁴.

Інший погляд на проблему обстоюється в узагальнюючій десяти томній "Истории Украинской ССР" та останній колективній праці "Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.)", а також у працях В. О. Голобуцького, Г. Я. Сергієнка, В. О. Щербака й автора даного

* В основу статті покладено матеріали, почерпнуті з польських архівів і бібліотек, їх використання стало можливим завдяки підтримці Каси ім. Юзефа Мянвського, Фонду підтримки науки (Варшава) та Фонду допомоги незалежній польській літературі і науці (Тоурнан-ен-Бріє, Франція), яким автор висловлює ширшу вдячність.

² Важливою в цьому відношенні є робота: Н а л и в а й к о Д . Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992. — 494 с.

дослідження⁵, які місцем першої Запорозької Січі схильні вважати Томаківку. Хоча В. О. Голобуцький все ж, розуміючи недостатню аргументованість своїх висновків в останньому виданні своєї монографії (Київ, 1994), обережно зауважував, що "проблема датування виникнення Запорозької Січі та місця, де вона вперше зародилася, залишається відкритою" і "належить до найбільш складних у науці"⁶.

Другий дискусійний блок проблем пов'язаний з часом заснування Запорозької Січі. Причому хронологічний проміжок, в якому історики визначали початок Січі, досить значний. Так, крайні погляди віддалялись один від одного майже на сто років. Зокрема, як відмічав ще М. С. Грушевський, аналізуючи історіографічний аспект проблеми, Д. Каманін твердив, що Січ на Тавані була створена наприкінці XV ст., а О. Яблоновський не визнавав існування Запорозької Січі і в другій половині XVI ст.⁷

В сучасній історіографії розрив між полярними поглядами дещо скоротився, хоча розбіжності все ще залишаються значними й охоплюють період у півстоліття (від 30-х до 70-х років XVI ст.). Причому майже ніхто з дослідників не наважувався назвати не те що рік, а й десятиліття заснування Запорозької Січі, а називали, як правило, декілька десятиліть. Зокрема, В. Голобуцький писав, що Січ виникла "можливо, в 30—50-х роках XVI ст."⁸, К. Гуслистий та О. Апанович — "приблизно на початку другої половини XVI ст."⁹, останні узагальнюючі праці з історії України початку 90-х років нашого століття — "в середині XVI ст."¹⁰. Деякі історики відносили час виникнення, зокрема Томаківської Січі, до пізнішого періоду, що було продовженням історіографічної традиції, започаткованої М. С. Грушевським. Вчений твердив про "розвій Січі" в 70—80-х роках XVI ст. " Щоправда, вказана хронологія дещо поправлялась, і сьогодні вітчизняні історики твердять, що виникнення Томаківської Січі припадало на 60—70-ті роки XVI ст.¹²

Аналіз стану наукової розробки порушених проблем свідчить про відсутність єдиного погляду на їх вирішення. Хоча, вважаємо, що не всі ще наявні дослідницькі можливості були використані при висвітленні розглядуваної теми, що поряд із значною її актуальністю робить необхідним написання даної статті.

То ж перейдемо до конкретно-історичного розгляду документального матеріалу. Перші джерельні свідчення про козаків Поділля та Київщини припадають на рубіж 80—90-х років XV ст., а під 1499 р. вже згадуються козаки, які ходили Дніпром на промисли "до Черкас і далі"¹³. Ось ці перші зафіксовані документально козаки-провідники та козаки-уходники, вихідці з міст і волостей (переважно України й частково Білорусії), які спочатку на сезон, а згодом і надовше поселялися за порогами Дніпра, і були прообразом пізніше зафіксованих джерелами "запорозьких" козаків.

Уходництво в таких віддалених від південних українських замків (а значить недостатньо захищених) місцях становило велику небезпеку з боку турецько-татарських військ, вторгнення яких в Україну з кінця XV ст. стають систематичними. Тому козаки і під час господарських робіт носили зброю. Як писав посол австрійського імператора Еріх Лясота, який у 90-х роках XVI ст. подорожував козацькою Україною, що кожен там, "їдучи в поле, вішає на плече рушницю, а до боку — і шаблю чи тесак: татари нападають дуже часто і спокою від них майже ніколи немає"¹⁴.

Постійна загроза турецько-татарських вторгнень спонукала козаків до об'єднання у ватаги, громади і товариства. Ними будувались укріплені поселення, городки і невеликі січі, перебуваючи в яких, можна було б відбити напади кримчан. Вже як мінімум у 20-х роках XVI ст. такі поселення були засновані аж поблизу татарських кочовищ, з приводу чого хан Са-

гіб-Гірей скаржився в 1527 р. литовському уряду¹⁵. В 40-х роках вже черкаські уходники скаржилися великому князю литовському на намісника Андрія Пронського з приводу заборони їм будувати подібні городці в пониззі Дніпра на Орелі й Тясминах¹⁶. А на початку 50-х років XVI ст. у районі порогів та островів згадувалося більше 30 уходів і станів, які контролювалися черкаським старостою. Серед них, зокрема, "уход на Ревучом", "Вольнеч а Ненасытец", "уход Бозавлук", "уход Томаховка", "уход на Тавани" та ін.¹⁷. Причому термін "стан", який у даний період все ширше вживався для означення поселень, передбачав (на відміну від уходу) не сезонне, а постійне перебування козаків у даному регіоні.

Про те, що козацькі ватаги в другій половині XVI ст. вже постійно залишали в уходах і станах певні залоги, свідчив і сучасник, польський історіограф Мартин Бельський (бл. 1495—1575). Він, зокрема, писав, що козаки "на Низу спільно займаються ловлею риб, там же їй на сонці без солі сушать і тим літо там живуть, а на зиму до міст близьких розходяться, яко до Києва, Черкас та інших, човни свої на острові у безпечному місці на Дніпрі, де, поховавши і декілька сот чоловік там залишивши на кореню, як вони кажуть, при стрільбі, бо мають і дела (гармати. — Авт.) свої, яких на турецьких замках набрали і в татар відняли"¹⁸. Проте час, коли окремі козацькі городці та невеличкі січі, які, проіснувавши понад сто років у розрізненому вигляді, об'єдналися у велику Запорозьку Січ, з прийнятною точністю дослідникам визначити ще не вдалося.

Дотичним до хронологічного аспекту вказаної проблеми є й питання про причини виникнення Запорозької Січі, що, вважаємо, було результатом як значних зрушень у тогочасному українському суспільстві, так і кардинальних кількісних та якісних змін у козацтві й стало важливим етапом в його історії. Під цим кутом зору і розглянемо проблему створення Запорозької Січі.

Тож де? Коли? І чому? виникла остання. Для прихильників визнання Хортицького замку першою Запорозькою Січчю подібних питань не існує. Хоча в джерелах не виявлено жодних прямих свідчень щодо цього, а використовуються в основному побічні аргументи. Так, твердиться, що на Хортиці були нібито січові укріплення. Але якщо бути точним, то документальні матеріали фіксують тут в середині 50-х років XVI ст. не "січ", а "городок" або "замок". Також гіпотетичне припускається, що "саме сюди стягувались козаки" перед походами та поверталися з останніх. Але знову ж, як показують дослідження Ш. Лемерес'є-Келькеже, основані на оттоманських архівах, у війську Д. Вишневецького навіть "козаки" майже не згадуються, крім фрагменту військових дій поблизу Азова, не кажучи вже про "січовиків". Натомість воїни "Дмитрашки" найчастіше іменуються "руськими" або "невірними". Хоча ті ж джерела в інших випадках неодноразово згадують "польських", "московських" і "руських" "козаків"¹⁹.

Крім того, зазначимо також, що жодне з відомих нині джерел у середині 50-х років XVI ст. не лише прямо не згадує "Січ", але й не дає можливості помітити на Хортиці ні коша, ні кошових отаманів, ні традицій демократичного вибору останніх. Натомість же Д. Вишневецький у документах охарактеризований як одноособовий володар, а не обраний січовиками поводитир. Та й сам польський король Сигізмунд II Август (1548—1572) в одному із своїх листів до Д. Вишневецького (який Д. І. Яворницький датував весною — літом 1557 р.) підкреслював ще й антикозацьку спрямованість збудованого замку: "Для удержання лихих людей — шкодников..., не допуская Козаков делать зацепок чабанам и шкодить улусам турецкого царя"²⁰.

З іншого боку, якщо визнати все ж існування в 50-х роках XVI ст. військово-політичної організації козаків — Хортицької Січі, то виникає

цілий ряд запитань. Зокрема, де поділася ця організація після зруйнування Хортицьких укріплень? Чому козаки одразу ж не перенесли Січ в інше місце? ^{3*}. Хоча достеменно відомо, що наступні Січі (починаючи з Томаківської) швидко переносилися на інший острів і продовжували своє життя. У випадку ж із "Хортицькою Січчю" ми маємо непояснену (тривалістю в декілька десятиліть) перерву між останньою (середина 50-х рр.) та Томаківською Січчю, безпосередні звістки про яку з'являються в джерелах лише з початку 80-х років XVI ст.

Таким чином, в світлі наведених аргументів, досить проблематичною видається ідея визнання "Хортицького замку" Вишневецького першою Запорозькою Січчю.

Натомість детальний аналіз джерел свідчить, що все ж першою більш-менш достовірно зафіксованою джерелами організацією козаків за порогами була Томаківська^{4*} Січ. Вона існувала на однойменному острові, який в давнину ще називали Бучки, Буцький^{5*}, Дніпровський і Городище.

Вигідне розташування Томаківки та розгалужена сітка водних перешкод робили острів зручним пунктом для укриття козаків і створення на ньому Січі. І дійсно, затвердженням М. Бельського, запорожці протягом тривалого часу використовували острів, "званий Томаківка, на якому здавна низові козаки мешкають, якож їм стоїть за найміцніший замок" ²¹.

Проте відсутність прямих відомостей не дає підстав достеменно точно визначити час заснування Томаківської Січі. Тому в даному питанні слід більше уваги приділити аналізу побічних даних. А вони свідчать, що в першій половині XVI ст. Запорозької Січі на Томаківці чи в будь-якому іншому місці не існувало. Як відомо, пропозиція черкаського старости Євстафія Дашковича (1514—1535 рр.) на Піотрковському сеймі 1533 р. про доцільність будівництва фортеці на одному з дніпровських островів із залогою 2000 козаків хоча й отримала схвалення, але, як писав М. Бельський, "з неї нічого не вийшло". Не зафіксувало Запорозьку Січ жодне з відомих джерел і в 50-х роках XVI ст. Так, ревізори Черкаського старостства, які на початку 50-х років XVI ст. описували землі Запорозжя, жодним словом не обмовилися про конкретний більш-менш укріплений козацький фортпост. Хоча в своїх описах вони під 1552 р. згадували територію за порогами і, зокрема, "уход Томаховку" ²². Не помітити укріплень Січі з розгалуженою мережею господарства (оранка, борти, човни і т. п.) вони просто не могли. Певно, в той час у названому регіоні дійсно був лише "уход".

Подальші події — будівництво замку Вишневецького на Малій Хортиці в середині 50-х років XVI ст. та його розгром влітку 1557 р. теж не дають підстав для твердження про існування великої організації козаків на сусідньому острові Томаківка, який був розташований південніше (десь на 50 км) і про який французький інженер Гійом-Левассер де Боплан (бл. 1600—1673) писав, що з нього "видно увесь Дніпро від Хортиці аж до Тавані" ²³. А якщо це так, то й острів Томаківка з Січчю не міг би залишитися непоміченим з Хортиці.

Відсутні відомості про утворення та існування великої Січі на Запорозжі і в наступне десятиліття. Немає таких свідчень ні в джерелах, пов'язаних з останніми роками життя та діяльності Д. Вишневецького (початок

^{3*} Переселення частини козаків з Хортиці на острів Монастирський у 1557 р., думаємо, не можна вважати перенесенням Січі, оскільки укріплення на останньому почали зводитися лише починаючи з 1562 р. (а що до цього там було?) та й подальша їх доля після смерті Д. Вишневецького невідома.

^{4*} Назва Томаківка могла походити від татарських слів "тамак" — гирло, або "тумак" — шапка.

^{5*} Буц — втікач.

60-х років), ні в листі Сигізмунда II Августа, спеціально адресованому запорожцям (кінець 60-х років). В останньому, зокрема, король писав: "Козакам — тым, которые... зъехавши, на Низу, на Днепре, в поле и на иных входах перемешкивают свовольно живучи" аби вони "с поля, с Низу и зо всех уходов, до замков и мест наших вышли" (1568 р.)²⁴. Тобто неодноразово підкреслюється розпорошеність поселень запорожців (а основною формою останніх називається все той же сезонний "уход").

Характер документальних свідчень залишається незмінним практично до другої половини 70-х років XVI ст., коли Стефан Баторій (з 1576 р. польський король) почав проводити жорстку політику по підпорядкуванню Запорозжя. Передбачалося витіснити козаків з даного регіону, частину з них взяти на королівську службу, а найбільш непокірних знищити. Своім універсалом від 4 квітня 1578 р. Баторій зобов'язав усіх без винятку прикордонних старост допомагати київському воєводі князю К. Острозькому (бл. 1526—1608) виганяти козаків "з Дніпра" (замітимо: не з Січі) і "на горло карати". Паралельно вводилися санкції на торгівлю з козаками боєприпасами, харчами та заборонялося запорожців "у себе приховувати". До цієї кампанії передбачалося залучити і турецько-татарські війська. Причому в листах останнім Баторій сповіщав, що труднощі у боротьбі із запорожцями ще й у тому, що Польща не має в даному регіоні фортець (про великий укріплений козацький табір теж не згадується, хоча якби він існував, то в контексті зазначених подій про нього б обов'язково згадали чи турецька, чи польська сторони)²⁵.

Заходи князя К. Острозького та похід любельського воєводи Яна Гарла (1578 р.) проти запорожців не дали бажаних результатів. "Ускромить низовців" так і не вдалося²⁶. Труднощі боротьби по підпорядкуванню козаків визнавав згодом і сам польський король. У 1579 р. на слова татарського посла, який "на низовців скаржився, просячи аби їм король заборонив шкоди чинити", останній відповідав, що "то люди свавільні і карати їх важко, а також якщо король зможе, то заборонить їм (запорозжцям. — **Авт.**)"²⁷. Щоправда, під тиском королівських військ, як зазначав Бельський, "і на той час, коли король Стефан хотів їх (козаків. — **Авт.**) зовсім вигубити, (вони. — **Авт.**) пішли до Москви, до тих інших козаків"²⁸.

Думається, що військові дії проти запорожців були малоефективними перш за все через розпорошеність козаків на великому просторі Дніпра та відсутність єдиного центру — Січі, здобути яку Польща в даний час все ж мала достатньо сил (оскільки вже в 1579 р. Баторій оголосив війну Росії, а польська армія захопила ряд російських міст). З іншого боку, Баторій міг піти і на компроміс з козаками, щоб використати укріплену фортецю на Дніпрі в інтересах Речі Посполитої (оскільки восени 1578 р. він і так збільшив реєстр до 600 чол.)²⁹.

Викладений матеріал, думається, дає підстави твердити про те, що практично і в другій половині 70-х років XVI ст. на Запорозжі не було великої Січі. Козаки в даний період переважно розселялися по уходах, городцях, невеличких січах і не були ще згуртовані в єдину організацію. Саме такий стан речей був зафіксований в Хроніці Бельського, який радив королю взяти запорожців на службу, "а щоб було плачено їм і нехай би там, на Дніпрі, мешкали.., по островах, як и х там є к і л ь к а (розрядка наша. — **Авт.**), а так міцно укріплених і де яких осяде кілька або кільканадцять сот чоловік, аби навіть військо прийшло, нічого їм там не вчинять"³⁰. Наведені відомості в Хроніці містяться між подіями 1574 і 1575 рр. Проте, думається, що цей уривок Хроніки, який іменується "Про козаків", відноситься до пізнішого часу, оскільки тут же згадуються каральні акції С. Баторія проти запорожців другої половини 70-х років XVI ст. (В. Голобуцький твердив, що цей сюжет, навпаки, стосувався ра-

нішого періоду: Назв, праця. — С. 124). Нам важливо тут відзначити той факт, що і в даний період Січ не згадується, а описується кілька укріплених островів. Далі Бельський їх визначає так: "Острів один, який звуть Кохане, між порогами, 40 миль від Києва, на кілька миль вздовж, на якому чуючи козаків, татари не так легко до нас переправляються, бо з нього кременецький і кучманський броди можуть їм закрити"³¹. "Інший острів неподалік, — зазначається в Хроніці, — званий Хорчика (Хортиця. — Авт.), на якому Вишневецький перед тим мешкав"³². І, нарешті, третім Бельський називає Томаківку, на якому "низові козаки мешкають, якож їм стоїть за найміцніший замок". Про це йдеться і в іншому місці Хроніки: "Є там (на Запорозжі. — Авт.) деякі острови дуже укріплені, на яких козаки мешкають, і між іншими - Томаківка"³³.

Таким чином, можна констатувати, що в середині 70-х років XVI ст. джерела ще не вирізняли однієї великої Січі, а фіксують наявність декількох островів, на яких мешкали козаки. Не згадується і сам термін "кіш" щодо поселень козаків. Хоча тому ж Бельському цей термін (під ним розумівся укріплений табір) був добре відомий і він його неодноразово використовує у своїй Хроніці. Вперше під 1589 р., коли 18 серпня татари вторглися "до Подоля і до Русі", то тоді, сповіщає хроніст, "під Тарнополем кіш (kosz) мали"³⁴ (тобто центральний укріплений табір, звідки пустошили навколишні землі). Такий же кіш татари "мали під Константиновим" під час вторгнення на Волинь в 1593 р.³⁵ Тому прочитання В. Голобуцьким та іншими дослідниками місця поселення козаків, зафіксованого в Хроніці "па korzeniū"^{6*} як "на коші"³⁶, не досить точно відображає описувані реалії. Тут, вважаємо, автор Хроніки вживає інший термін, який слід читати як "на кореню". Можливо малося на увазі постійне поселення на відміну від сезонного "уходу". Вказаний термін був широко вживаний в Україні XVI ст. Коли поселення зводилося на новому місці, то в документах часто писалося про оселю "на сырром корени". Похідним від цього слова згодом, можливо, стали козацькі курені. Таким чином, кіш Бельському був відомий, але він у середині 70-х років ще не застосовувався щодо укріплених поселень козаків.

Невідомий хроністу був і кошовий отаман Запорозької Січі. Хоч автор Хроніки посаду отамана в середовищі запорожців фіксує, коли пише про доцільність взяти козаків на оплачувану службу, щоб вони "гетьмана від короля мали, а сотники і отамани (batamani) аби присягали"³⁷. Численність отаманів свідчила або про деяку кількість кошів з відповідними кошовими, або ж про курінних отаманів — керівників розпорощених по різних островах куренів, що є більш вірогідним.

У конкретно-історичній частині Хроніки теж відсутній термін "кошовий отаман", хоча Бельський і описує діяльність деяких з козацьких ватажків. Так, під 1575 р. він змальовує жорстокий похід козаків на татар "з **вождем** своїм Богданком"³⁸. У 1577 р. у боротьбі за молдавський господарський стіл на боці І. Підкови воювали козаки, "над якими **гетьманом** був Шах"³⁹ та ін.

Перший більш-менш достовірний опис Томаківської Січі з укріпленням і козацькою радою маємо лише для початку 80-х років XVI ст. Він подається польським істориком Бартошем Папроцьким (бл. 1543—1614), який описав поїздку на Запорозжя польського шляхтича Самуїла Зборовського. Останній після зустрічі з послами "від низових козаків, які запорозькими молодцями звуться", прибув на початку 80-х років XVI ст. на південь України, "до Канева з почтом немалим слуг своїх і гайдуків й став

^{6*} Польське "korze" перекладається — "корінь" (Польсько-російсько-український словник. - Київ; Львів, 1991. - С. 115).

на ріці Дніпрі"⁴⁰. Далі "знову мол од ці-запорожці, бачачи його, послали до нього послів"⁴¹. Далі Зборовський "їхав до Черкас, з Черкас до Пекли ріки і хотів йти під Путивль замок". Проте, вступивши знову в переговори, "козаки радили йому аби їхав до війська" в Січ⁴².

Як бачимо, Запорозька Січ першої половини 80-х років XVI ст. контролювала значну територію від Низу до Надпоріжжя та південних українських замків — Канева і Черкас, а січовики вільно пересувалися в даній місцевості, вступаючи в переговори з королівськими посланцями. Цікаво зазначити, що урядовці Речі Посполитої в даний період поважно ставилися до представників Січі. Той же Зборовський неодноразово посилав січовикам "упоминки і гроші". А козаки, в свою чергу, порівняно вільно почувалися у відносинах із старостами південноукраїнських замків і навіть дозволяли собі "нехтувати обіцянками старости пограничного, який їх відмовляв від служби Зборовському, до себе намовляв, великі ласки від себе самого і короля їм обіцяв"⁴³.

У подальшій подорожі шлях Зборовського пролягав "до порогів, де р и ц а р і — л ю д и мешкають (розрядка наша. — Авт.), там є місце на Дніпрі, - як сповіщає польський шляхтич, - важке для просування, бо ті пороги з великих скал, через які вода яко куди з високих гребель спадає і там не може ніхто проїхати, крім козаків"⁴⁴. У районі порогів польський загін натрапив на передову козацьку заставу, яка контролювала підступи до Січі. "Там же з Яволжаного (Таволжанського. — Авт.) урочища хотіли йому (Зборовському. — Авт.) дати козаки битву, коли... узрили при ньому гайдуків; розсудили то собі..., ніби їх з направи королівської хотів вигубити". Проте, з'ясувавши, що поляки їдуть у Січ "на завдання послів..., направили 80 козаків, які його (Зборовського. - Авт.) перепроводили через пороги, яких є там 12"⁴⁵. Щоправда, "деякі шляхтичі, злякавшись тих страшних перевозів^{7*}, вернулися назад"⁴⁶. Спускаючись далі по Дніпру, Зборовський оповідав, що "там недалеко є замок Хортиця, який був Вишневецький поставив". Зазначимо дивну обставину: шляхтич сповіщав про замок, як про існуюче укріплення. Можливо останній на початку 80-х років XVI ст. був не зруйнований або не повністю зруйнований. Зборовський у даному випадку не міг помилятися. Оскільки він не просто оминав Хортицю, а ночував на острові. Хроніст зазначав: "Виїхавши з Хортиці замку (замітимо: не з Січі. — Авт.), на якому мали ночівлю, там доїхав до козаків і послів"⁴⁷. Це місце перепочинку між Хортицею і Томаківкою було останнім перед вїздом у Січ. Далі "Зборовський їхав з ними на місце те, де мешкання своє мали; те урочище зветься Томаківський Острів (підкреслено нами. — Авт.), який є так широкий, що може на ньому сховатись 20 000 людей і коней немало; при тому острові є озеро рибне, там скоро висадились"⁴⁸.

Наведені відомості, таким чином, дають можливість дещо уточнити територіальну локацію Томаківської Січі. Остання, як бачимо, розташовувалася не на острові в традиційному значенні цього слова, який був посеред Дніпра чи іншої річки. Термін "острів" у даному випадку вживався в значенні підвищеної частини землі поміж боліт, плавнів, малих річечок (Е. Лясота згадував тут "три Томаківки") правого берега Дніпра, чому й звався також "урочищем", біля якого було ще й озеро.

Подальший опис козацької організації на Томаківці початку 80-х років не залишає сумніву, що то була Запорозька Січ. У даний період у Січі вже збиралися великі січові збори або кіші, які Зборовський, за польською аналогією, називав "рицарським колом"⁴⁹. Цікаво зазначити, що

^{7*} В. Голобуцький чомусь писав, що поляки повернули назад, побачивши козаків (Запорозьке козацтво. — С. 150). Те ж ще раніше твердив Д. І. Яворницький (Історія запорозьких козаків. ~ Т. 1. — С. 101).

кіш тоді ж збирався і поза межами Січі, наприклад, під час військових походів. Так, Зборовський, крім таких зборів на Томаківці, зафіксував подібні й "на острові, названому Картамлик" (можливо, Чортомлик. — Авт.) та на безіменному місці десь поміж Хортицею і Томаківкою⁵⁰.

Важливо зазначити, що на таких радах проблеми січового життя демократично обговорювалися всіма її учасниками, а для того щоб рішення вважалося прийнятим й обов'язковим для виконання необхідна була його підтримка переважної більшості січовиків. Так, коли Зборовський на зборах Січі запропонував козакам йти з ним на переговори в Орду, то січовики "розділилися: одні хотіли їхати з ним, інші на те не дали слова, повідаючи, що то (татари. — Авт.) пси зрадливі слова не здержать і нас із собою погубиш"⁵¹. Коли Зборовський хотів тиском схилити козаків до прийняття кошом його пропозиції, то "вночі великий розрух стався, же не відав, що з ними чинить мав гетьман і не був від них безпечний здоров'я свого"⁵². Але Зборовський все ж не заспокоївся. І коли він пригрозив січовикам, що "ім битву перший ніж неприятелю іншому дасть"⁵³, то козаки "за тими словами скарати (Зборовського. — Авт.) хотіли подлуг звичаю свого: підперезавши мішно, піску за пазуху насипать і в воду вкинути"⁵⁴. В кінцевому підсумку шляхтич змушений був відступитися від нав'язування своєї волі кошу.

На початку 80-х років у Січі згадується і січова старшина. В період подорожі та на початку свого перебування на Томаківці (очевидно ще не зовсім засвоївши січові порядки) Зборовський провідника козаків називає "один старший"⁵⁵. Останній неодноразово звертався до Зборовського та від імені козацького товариства вів з поляками переговори. Згодом, трохи освоївшись на Січі, шляхтич точніше називає посаду цього "старшого", а саме сповіщає, що ним був "отаман" (wataman), який під час походів плавав на човні гетьманському⁵⁶.

Зборовський також згадував про наявність у Січі регалій найвищої влади, якими були "булава гетьманська" та "зброя перших гетьманів місця того"⁵⁷, що шанувалися січовиками як найвищі реліквії. Цікаво й те, що пам'ять про "перших гетьманів" Січі та їхні регалії у першій половині 80-х років XVI ст. були ще не втрачені, тобто Січ була заснована "на місці тому" (на Томаківці) нещодавно (вважаємо, десь на рубежі 70—80-х років XVI ст.). Ліє ж підтверджується й тим, що сам термін "січові козаки", як відзначав М. С. Грушевський, укорінюється в джерелах лише в середині 80-х років XVI ст. До першої половини 80-х рр. відносяться і найраніші відомості про дерев'яні січові укріплення — засіки, які будували козаки. Так, Карло Гамберіні (секретар папського нунція в Польщі) 1584 р. сповіщав: "Дерева там багато, і вони (козаки. — Авт.) так уміють себе оборонити засіками, що й зимою, як Дніпро замерзне, не бояться ніякого ворога, для більшої певності вирубують навколо лід"⁵⁸.

Томаківська Січ у 80-х роках XVI ст. була центром, куди збиралися втікачі з ординського полону. Зборовський, зокрема, згадував, що під час його відвідин Томаківки була "сторожа козацька привела в'язнів кільканадцять, які з орди втекли, бо їх того часу в жнива багато тікає"⁵⁹.

Змальовуючи побут козаків на Томаківці, Зборовський був вражений майстерністю січовиків у військовій справі виконанням пісень та грою на музичних інструментах. Він зазначав: "Козаки невимовні штуки показували, співаючи пісні, стріляючи, на кобзах граючи"⁶⁰.

На Запорозжжі першої половини 80-х років XVI ст. джерела фіксували

і своєрідний менталітет січовиків, які вважали Січ своєю вітчизною і пов'язували з нею всі свої надії та сподівання. Це особливо впало у вічі Зборовському, який зазначав, що "з козаками великі труднощі, які не дбають на короля — пана свого, а ні на вітчизну, в якій народились, тільки всю на-

дію на це місце (Січ. — Авт.) мають, поки живуть, так як кажуть ону посполиту приповідку: "Поки жити, поти боротись". На це звернув увагу і папський нунцій Маласпіна на початку 90-х років XVI ст. Він, зокрема, підкреслював, що "козаки створили гніздо, яке не підкоряється цій (польській. — Авт.) короні", бо "знаходиться у віддаленому місці, куди не сягає польське королівство"⁶¹.

Що спонукало до створення єдиної військово-політичної організації козаків саме на рубежі 70—80-х років XVI ст.? Об'єднанню розрізнених козацьких городців та малих січей в одну велику Січ на Томаківці перш за все сприяло кількісне зростання козаків на даний час. І хоча ще литовський дипломат Михайло Литвин, який у 1550 р. відвідав Україну, писав, що "в цій країні дуже легко набирають добрих вояків"⁶². Все ж значне кількісне зростання саме запорозьких козаків припадає на 70-ті роки XVI ст. Так, Бельський у цей період писав, що в козацьких зимівниках залишається цілорічне "кілька сот чоловік"⁶³. Під 1577 р., вже згадуваний козацький гетьман Шах, "зоставивши на Низу чотириста козаків з шістьмастами чоловік" (тобто загалом близько тисячі низовиків), прибув на допомогу І. Підкові на Пробитий шлях⁶⁴.

В іншому місці своєї Хроніки М. Бельський про рубіж 70—80-х років писав таке: "Не було їх (запорожців. — Авт.) перед тим так багато, але зараз їх збирається до кількох тисяч, а навіть їх тих часів замножилося і частократ туркам і татарам шкоду немало чинять, якож по декілька разів Очаків, Тягин та Білгород та інші замки захоплювали і в полях немало добутку набирають"⁶⁵. У 1584 р. італієць К. Гамбсріні так характеризував козацьке військо (пославшись на слова одного із старшин): "З козаків можна зібрати 14 000—15 000 добірного, добре озброєного війська, жадного більше слави, як наживи, готового на всяку небезпеку"⁶⁶. Хоча в останньому випадку, ймовірно, враховувалися не лише запорожці, а й козаки на волості та в шляхетських маєтках. Проте все ж значне загальне їх зростання на кінець 70-х рр. бсзспірне. Бо до цього часу мова, як правило, велася про кілька сотень запорожців, а з початку 80-х років уже про тисячі козаків.

Одним з важливих джерел поповнення козацтва в даний час було селянство, основні маси якого активізувалися саме в 60-х роках XVI ст., коли значно погіршилося його економічне та правове становище (Другий Литовський Статут 1566 р.). І саме на другу половину 60-х та 70-ті роки припадає початок систематичних згадок про масові втечі посполитих (півсела, ціле село, кілька сіл)⁶⁷.

Чисельному зростанню козацтва в даний період сприяла і поява на Запорожжі значної кількості бояр-слуг, які не змогли документально підтвердити своїх прав на землю та шляхетство, перевірка яких почалася в Україні ще в 1557 р. з проведень волочної поміри. Після Люблінської унії 1569 р. курс правителів Речі Посполитої на знищення боярства як стану був ще жорсткішим, а тому в кінці 60-х протягом 70-х років бояри-нешляхта переміщуються на південні регіони України.

Після Люблінської унії (1569 р.) на Київщину та Брацлавщину помітно поширилося магнатське землеволодіння, яке в свою чергу протягом 70-х років теж сприяло витісненню селян та непривітливаних бояр на південь. Останні значною мірою поповнили ряди низовиків і разом з козаками вже протистояли магнатській колонізації, яка загрожувала і давнім козацьким поселенням.

Переплетіння названих факторів призвело не тільки до кількісного зростання козацтва, але й до якісних змін у його середовищі. Боярство внесло в козацтво не лише організуючий елемент, але й дало останньому перспективну програму боротьби за визнання станових прав козаків у межах Речі Посполитої. Ця боротьба вже невдовзі дала певні позитивні ре-

зультати (згідно з універсалом Сигізмунда II Августа від 5 червня 1572 р. було взято на оплачувану службу "певний почет низових козаків" із 300 чол.).⁶⁸

Решта ж козаків змушена була закріпитися на Запорозжжі і вирішувати проблеми своєї організації самостійно. А агресивна політика С. Баторія в другій половині 70-х років XVI ст. щодо підпорядкування та вигнання запорожців, на фоні постійної (тривалістю в століття) боротьби козаків з турецько-татарськими військами, думається, тільки прискорила на рубежі 70—80-х років об'єднання розрізнених городців і малих січей в одну велику Запорозьку Січ на Томаківці. Територія, що підпорядковувалася Томаківській Січі, була значною. Так, на початку 80-х років XVI ст. Січ мала свої сторожі й застави на просторі від перших порогів і Таволжанського урочища на півночі до Чортомлика й урочища Карайтебен на порубіжжі з татарськими кочів'ями на півдні. Важливо відзначити, що творцями Запорозької Січі на Томаківці були переважно козаки-воїни, або, як їх називали сучасники, "лицарі-люди". Зборовський на початку 80-х років XVI ст. відзначав, що вони мешкають "на Дніпрі, де є важке місце для прибуття, і там не може ніхто проїхати, крім тих козаків", навіть "деякі шляхтичі, злякавшись тих страшних перевозів, вернулись назад".

Показовим було й те, що збори коша на Томаківці польський шляхтич називав "лицарським колом" та сповіщав про пошану в Січі до військових обладунків — "зброї перших гетьманів". Особливо контрастно відтіняють військовий характер Томаківської Січі відомості про т. з. Надпорозьку Січ козаків, які синхронно (на початку 80-х років) перебували в водорозділі рік Дніпра і Самари. Зборовський сповіщав, що зустрів там "200 козаків річкових, які тільки звірів та рибу ловлять іншим на живність..., а тими ріками можуть до Орди і до Москви ходити для користі". Повідомлялося також, що вказані "річкові" або "водяні" козаки "мали старшого" і "те місце куди козаки ховаються" і де проводять свої загальні збори.⁶⁹

Кількість козаків у Томаківській Січі встановити нелегко через відсутність прямих свідчень. Хоча приблизне число все ж назвати можна. За відомостями того ж Е. Лясоти, в Січі на Базавлуці (1594 р.) "їх усіх було трохи більше трьох тисяч, щоправда, якщо захочуть може стати й (ще. — Авт.) кілька тисяч, коли скличуть козаків, які час від часу живуть у містах і селах, але вважають себе запорожцями"⁷⁰.

Таким чином, як мінімум виходить близько п'яти тисяч. Число ж яке назвав С. Хлопицький - шляхтич із Перемишля, який у 1594 р. на переговорах з австрійським імператором Рудольфом II, обіцяючи останньому, "що сили козаків становлять вісім або десять тисяч"⁷¹, Лясота поставив під сумнів. Хоча, якщо С. Хлопицький враховував постійних низовиків, "сезонних" запорожців і козаків, які мешкали на волості, то названа ним цифра недалеко від дійсності.

Підводячи підсумки нашим обрахункам, зазначимо, що в даній проблемі слід виділити окремо чисельність січовиків та загальну кількість козаків. Згідно з наведеними відомостями, думається, в часи першої Запорозької Січі на Томаківці на початку 90-х років було декілька тисяч козаків (2—3 тис.). Оскільки в кінці її існування (восени 1593 р.) в поході Дніпром на Київ, як повідомляв 4 жовтня 1593 р. Й. Верещинський, брало участь "коло чотирьох тисяч" козаків "війська Запорозького". Та й у 1594 р., лише через рік після її зруйнування, на Базавлуці вже налічувалося більше трьох тисяч. І це в умовах активної участі січовиків у повстанні під проводом К. Косинського та спустошливих рейдів на Січ татар взимку 1593 р. Під час цих нападів (яких було не менше семи) татари захопили понад 2000 козацьких коней⁷², що побіжно теж свідчить про існування в Томаківській Січі кількатисячного козацького табору.

Загалом же українські козаки в часи першої Січі певно могли виставити не менше 10 000 вояків. Про це дізнаємося не лише з даних згаданого С. Хлопицького, але й з відомостей Карло Гамберіні. Останній під 1584 р. вказував на можливість зібрання 14 000—15 000 козацького війська, а під 1587 р. приводив слова одного з козацьких ватажків, який сповіщав, що "козаки в будь-який час готові йти на службу найсвітлішому (венеціанському. — Авт.) дожу... і я сам поведу на поле битви 10 000 хоробрих вояків". Подібні кількісні відомості, щоправда, з уточненням регіону, де проводились обрахунки, знаходимо у записах венеціанського посла в Польщі П'єтро Дуодо, який у 1592 р. сповіщав: "Між цими двома ріками (Дністром і Дніпром. — Авт.) живуть козаки — люди хоробрі в найвищій мірі, чисельністю від 12 000 до 15 000 чоловік"⁷³.

Що стосується визначення національної приналежності козаків загалом та січовиків зокрема, то тут теж можна висловити деякі міркування. Так, для початку 80-х років XVI ст. існує загалом позитивно оцінена українськими фахівцями розвідка німецьких дослідників С. Любер та П. Ростанковські, присвячена національному складу реєстровців. Вченим на основі аналізу власних імен козаків реєстру вдалося встановити національну приналежність 356 чол. Серед них вихідці з України становили більше 45 %, з Білорусії — близько 40 %, з Московської держави — трохи менше 10 %, з центральної Польщі — 5 %. Зустрічалися в реєстрі і прізвища окремих вихідців з Молдавії, Криму, Литви і Сербії⁷⁴. Щоправда, тут слід враховувати те, що носії іноетнічних прізвищ могли проживати в Україні досить тривалий час і бути вже асимільованими нащадками тих переселенців, які перемістилися на українські землі в попередній період. Хоча вповні можна припустити, що подібна ж етнічна строкатість була характерна і для національного складу козаків на Томаківській Січі. Хоча й допускаємо, що з початком масових козацьких і селянських рухів кінця 80-х — початку 90-х років відсоток вихідців з України, як основного ареалу повстань, у козацькому середовищі значно зріс.

З точки зору історичної перспективи Томаківська Січ відіграла велику роль як центр концентрації сил козаків у боротьбі за повернення втрачених земель, маєтностей (це збіглося з інтересами покозачених селян і бояр) та визнання станових прав козацтва (що особливо було актуальним для боярського елементу в середовищі запорожців). Саме у 80-ті роки, за спостереженнями С. А. Леп'явка, козаки вже відкрито нападають на шляхетські маєтки, а з 1587 р. ці виступи стають майже безперервними і в 1591 р. переростають у велике козацьке повстання під проводом К. Косинського, яке відзначалося не лише соціальною, а й політичною спрямованістю (встановленням козацької юрисдикції та намаганням запорожців спертися на широкі маси селянства в регіоні повстання). Розв'язати конфлікт з козаками вже не могли ні постанова сейму 1590 р. "Порядок щодо низовців і України", ні збільшення козацького реєстру до 1000 чол. (універсал від 25 липня 1590 р.)⁷⁵.

В ході повстання, за відомостями О. Вишневецького, К. Косинський "князю великому Московському зі всім військом своїм присягав і оному подав був все порубіжжя більше як на сто миль границь..., яко ж і в листі своєму до них князь великий писався вже царем Запорозьким, Черкаським і Низовським і послав їм за пороги сукна і грошей"⁷⁶. Весною 1593 р. Косинський вирушив у новий похід. Проте в боях під Черкасами загинув, а "інші повтікали за пороги до іншого війська.., яких за порогами десь кілька тисяч ще є", — писав той же О. Вишневецький⁷⁷. Цікаво, що князь писав про запорожців як про "інше військо", відмінне від військ К. Косинського, які штурмували Черкаси. Останнє може свідчити про те, що не всі січовики брали участь у походах Косинського, або ж за порогами

одночасно були інші великі козацькі загони. Незважаючи на загибель Косинського, повстання тривало й далі, а О. Вишневецький згодом змушений був підписати договір з козаками (серпень 1593 р.), за якими з-поміж інших також зберігалася право вільного проходу на Січ⁷⁸.

Проте рік смерті ватажка великого козацького повстання К. Косинського став і останнім роком існування першої Запорозької Січі. Вона була зруйнована в кінці 1593 р., коли 80-тисячна татарська армія, як твердили сучасники, напала на Січ у той час як там не було основних козацьких сил, а перебував лише "залишок козаків, яких було на кореню залишилося близько шестисот". Учасник цих подій, один "козак із Запорожжя", згодом повідомляв, що оборонці Січі "ледве в човнах на Дніпро втекли". Січ же було вщент зруйновано⁷⁹. Що змусило запорожців вирушити з Томаківки і переселитися на інший острів Базавлук, розташований за 30 км нижче по Дніпру від Томаківки. Хоча слава про Томаківську Січ ще довго зберігалася в пам'яті її сучасників. Так, Еріх Лясота, який подорожував Дніпром у 1594 р., писав, що він плів з низу "далі до трьох річечок, які називаються Томаківками, і котрі впадають у Дніпро з руського боку", а також згадував "з н а м е н и т и й н а з в а н и й о с т р і в (Томаків. — Авт.)"⁸⁰.

На основі викладеного матеріалу правомірною бачиться така схема історичних передумов та процесу виникнення Запорозької Січі.

Протягом другої половини XV ст. основним джерелом поповнення козацтва були промисловці-уходники, які ходили на Низ, де займалися рибальством, мисливством, бортництвом та іншими промислами, а із закінченням сезону поверталися назад для продажу свого товару. Цими першими козаками-уходниками були переважно жителі з міст і волостей.

Поступове освоєння Запорожжя призвело до наближення козацьких уходів й станів впритул до татарських кочів'їв, а це, в свою чергу, викликало сутички між зустрічними хвилями колонізації. Що змушувало козаків завжди носити зброю й майстерно володіти нею. До цього ж спонукало створення в середині XV ст. Кримського Ханства, набіги орд якого на Запорожжя та Україну дедалі частішали, а з останньої чверті XV ст. стали систематичними.

Останній фактор значно вплинув на еволюцію козацтва. Оскільки з кінця XV ст. промислова та військова діяльність козаків стають рівноцінно важливими для останніх, бо в умовах постійної загрози турецько-татарських вторгнень уходництво ставало неможливим без надійного військового захисту козацьких угідь. У даний період починають створюватися і перші укріплені поселення на Низу — городці та січі.

Паралельно формуються в той час суто військові козацькі загони, на яких згодом спиралися литовські та польські воєначальники як на провідників у степах, і, яких як професіональних вояків наймали окремі магнати та шляхта для служби в своїх маєтках.

Діяльність козаків-воїнів з кінця XV ст. була пов'язана вже із суто військовими справами: захистом від татар уходів і станів на Низу, шляхетських маєтків, замків, міст; несенням сторожової служби на Дніпровських переправах та переслідування нападників після їх вторгнень. Окремою формою боротьби козаків в даний час стають як військові напади на близькі татарські кочів'я, так і далекі морські походи на турецькі міста, їх метою часто було не лише звільнення українських бранців і повернення худоби, коней, інших цінностей, але й помста за татарські вторгнення та пограбування кочів'їв і міст останніх.

Протягом першої половини XVI ст. промислово-військові козацькі товариства, ватаги й загони на Низу поступово витіснили татарські кочів'я з правого на лівий берег Дніпра й освоїли Запорожжя, перейшовши

від сезонних промислів до постійного проживання в невеликих січах та городцях, де і взимку залишалися певні козацькі залоги.

Проте значні зміни, які відбувалися в українському суспільстві в середині XVI ст., стають важливим фактором впливу на еволюцію козацтва в даний період. Так, погіршення правового й економічного становища селянства в 60-х рр. (Литовський Статут 1566 р.) призвело до значних селянських рухів і втеч, які з кінця 60-х — протягом 70-х років набувають масового характеру. Значна кількість втікачів направлялася на Запорожжя, що призвело до помітного зростання козаків.

Цьому ж сприяла і поява на Запорожжі певної кількості бояр-слуг, які не змогли документально підтвердити своїх прав на землю та шляхетство. Перевірка останніх почалася в Україні в 1557 р. з проведенням волочної поміри, а після Люблінської унії 1569 р. набула ще жорсткішого характеру.

Тому в 70-х роках XVI ст. відбулося не лише кількісне зростання козацтва, а й якісне його перетворення. Боярство внесло в козацтво не тільки організуючий елемент, а й націлило його на боротьбу за визнання станових прав козаків у межах Речі Посполитої, яка вже в 70-ті роки дала певні позитивні результати (перший реєстр 1572 р.; другий реєстр 1578 р. і т. д.).

Переважаюча більшість козаків, які не потрапили до реєстру, змушена була закріпитися на Запорожжі й вирішувати проблеми своєї організації самостійно. А наступ великого магнатського землеволодіння та агресивна політика С. Баторія щодо "низовців" у другій половині 70-х років XVI ст. лише прискорили об'єднання запорожців (в основному козаків-воїнів) на рубежі 70—80-х рр. XVI ст. у військово-політичну організацію — Запорозьку Січ (остання була зафіксована джерелами на Томаківці на початку 80-х років XVI ст.). Січ одразу ж стала центром боротьби колишніх бояр, селян та низовиків (уходників, провідників, воїнів) за повернення втрачених маєтностей і визнання станових прав останніх, але вже в новій загальній іпостасі — козацтва. Створена Січ становила значну військову силу, з якою змушені були рахуватися не лише Крим і Порта, але на яку воліли спиратися, як правителі Речі Посполитої, так і монархи інших держав (Росії, Австрії та ін.).

Таким чином, з виникненням Запорозької Січі остання та й козацтво загалом перестають бути об'єктом і стають суб'єктом історичного процесу, тобто силою, яка не лише зазнавала певних впливів з боку українського суспільства та сусідніх держав, але й сама впливала на навколишній світ.

¹ Мицик Ю. А. Запорозька Січ // "Тії слави козацької повік не забудем...". — Дніпропетровськ, 1989. — С. 35; Сергієнко В. І. Іменем Війська Запорозького. — К., 1991. — С. 18; Яковенко Н. Перші сто літ козащини // Генеза. — К., 1994. — С. 117—119; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 116—118.

² Сергук W. A. Na dalekiej Ukrainie dzieje kozaczyzny do 1648 roku. - Kraków, 1984. - S. 114—115; Podhórdeczki L. Sicz Zaporoska. - Warszawa, 1960. - S. 48; 1978. - S. 27; Торопскі J. Polska w czasach nowożytnych (1501—1795). - Poznań, 1994. - S. 206—208.

³ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — М., 1847. — С. 1—24; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. — К., 1993. — С. 71—98; История о козаках запорожских. - М., 1847. - С. 5—6.

⁴ Яворницький Д. І. Історія запорожських козаків. - К., 1990. - Т. 1. - С. 102—107; Падалка Л. В. К вопросу о существовании Запорозькой Сичи // Киевская Старина. — 1894, V. - С. 258—262.

⁵ История Украинской ССР. — К., 1982. — Т. 2. — С. 182; Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.). — Київ; Запоріжжя, 1998. — С. 13—44; Голубчик І. В. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 124; Сергієнко Г. Я. Біля витоків українського козацтва і Запорозької Січі // Укр. іст. журн. — 1992. — № 12. — С. 129; Щербак В. О. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. // Укр. іст. журн. - 1995. - № 5. - С. 68; Гурбик А. О. Томаківська Січ: проблема

- хронологічної локації // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали VI Всеукраїнських історичних читань). — Кн. 1. — Київ; Черкаси, 1997. — С. 105—119; Гурбик А. Проблема територіальної та хронологічної локації першої Запорозької Січі // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості (Матеріали міжнародної наукової конференції). — Київ; Запоріжжя, 1997. — С. 14—27; Гурбик А. Томаківська Січ (70-ті роки XVI ст. — 1593 р.) // Козацькі Січі (нарис з історії українського козацтва XVI—XIX ст.). — Київ; Запоріжжя, 1998. — С. 22—44.
- ⁶ Г о л о б у ц ь к и й В. Назв, праця. — С. 126.
- ⁷ Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. - К., 1995. - Т. VII. - С. 138—139.
- ⁸ Г о л о б у ц ь к и й В. Назв, праця. — С. 124.
- ⁹ Г у с л и с т и й К., А п а н о в и ч О. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. — К., 1954. — С. 15.
- ¹⁰ Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — К., 1990. — С. 343.
- ¹¹ Г р у ш е в с ь к и й М. Назв, праця. — С. 139—140.
- ¹² М и ц и к Ю. А. Назв, праця. - С. 37; Щ е р б а к В. О. Запорозька Січ... - С. 68; Щ е р б а к В. О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV — середина XVII ст.). - К., 1997. - С. 38.
- ¹³ Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб., 1846. — Т. 1. — С. 170.
- ¹⁴ Еріх Лясота зі Стеблева. Шоденник // Жовтень. - 1984. - № 10. - С. 99.
- ¹⁵ К о с т о м а р о в Н. Собрание сочинений. - СПб., 1902. - Кн. 4. - С. 17.
- ¹⁶ Архив Юго-Западной России. - К., 1890. - Ч. VII. - Т. 2. - С. 372; Г о л о б у ц ь к и й В. Назв, праця. — С. 123.
- ¹⁷ Архив ЮЗР. - К., 1886. - Ч. VII. - Т. 1. - С. 84-85.
- ¹⁸ Kronika M. Bielskiego. - Sanok, 1856. - Т. 3. - S. 1358.
- ¹⁹ Л е м е р с ь е-К е л ь к е ж е Ш. Литовский кондотьер XVI в. князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов // Франко-русские экономические связи. - Москва; Париж, 1970. - С. 64; Г о л о б у ц ь к и й В. Назв, праця. — С. 139.
- ²⁰ Цитза: Яворницький Д. 1. Історія запорозьких козаків. —Т. 2. — К., 1990. — С. 19.
- ²¹ Kronika M. Bielskiego. - Т. 3. - S. 1359.
- ²² Архив ЮЗР. - Ч. VII. - Т. 1. - С. 84. К р о н і к а М. Bielskiego. - Т. 2. - S. 1059.
- ²³ Г і й о м Л е в а с с е р д е Б о п л а н. Опис України. — К., 1990. — С. 43.
- ²⁴ Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. 1. - С. 4-5.
- ²⁵ Akta Historyczne do panowania Stefana Batorego. — Warszawa, 1881. — S. 31—37; Г о л о б у ц ь к и й В. Назв, праця. — С. 147.
- ²⁶ Kronika M. Bielskiego. - Т. 3. - S. 1441.
- ²⁷ Ibid. TM S. 1445.
- ²⁸ Ibid. -S. 1361; Г о л о б у ц ь к и й В. Назв, праця. - С. 148.
- ²⁹ Г о л о б у ц ь к и й В. Назв, праця. — С. 148—149; Л е п ь я в к о С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561 — 1590). — Чернівці, 1999. — С. 90—100.
- ³⁰ Kronika M. Bielskiego. - Т. 3. - S. 1358.
- ³¹ Ibid. - S. 1359.
- ³² Ibid.
- ³³ Kronika M. Bielskiego. - Warszawa, 1829. - Т. 1. - Ks. 1. - S. 10.
- ³⁴ Kronika M. Bielskiego. - Т. 3. - S. 1620.
- ³⁵ Ibid. - S. 1701.
- ³⁶ Г о л о б у ц ь к и й В. Назв, праця. — С. 123; С е р г і е н к о Г. Я. Біля витоків... — С. 131; Щ е р б а к В. О. Запорозька Січ... - С. 68.
- ³⁷ Kromka M. Bielskiego. - Т. 3. - S. 1361.
- ³⁸ Ibid. - S. 1367.
- ³⁹ Ibid. - S. 1431.
- ⁴⁰ Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane roky 1584. — Krakow, 1858. - S. 156.
- ⁴¹ Ibid.
- ⁴² Ibid.
- ⁴³ Ibid. -s. 157.
- ⁴⁴ Ibid.
- ⁴⁵ Ibid.
- ⁴⁶ Ibid.
- ⁴⁷ Ibid.
- ⁴⁸ Ibid. -s. 158.
- ⁴⁹ Ibid.
- ⁵⁰ Ibid. -s. 157, 159
- ⁵¹ Ibid.
- ⁵² Ibid.
- ⁵³ Ibid. -s 160.
- ⁵⁴ Ibid.
- ⁵⁵ Ibid. -s. 157, 160
- ⁵⁶ Ibid. - 164.

- ⁵⁷ Ibid. - S. 158.
- ⁵⁸ Цит. за: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 139, 293.
- ⁵⁹ Herby guscerstwa polskiego. — S. 161.
- ⁶⁰ Ibid.
- ⁶¹ Ibid. - S. 162; Россия и Италия // Сборник исторических материалов и исследований, касающихся отношений России с Италией. — Т. 2. — СПб., 1907. — С. 173—174.
- ⁶² Січинський В. Чужинці про Україну. - К., 1992. - С. 50.
- ⁶³ Kronika M. Bielskiego. - Т. 3. - S. 1358.
- ⁶⁴ Ibid. - S. 1432.
- ⁶⁵ Ibid. - S. 1358.
- ⁶⁶ Січинський В. Чужинці про Украшу. — С. 54.
- ⁶⁷ Селянський рух на Україні 1569—1647 рр. (Збірник документів і матеріалів). - К., 1993. - С. 368—376.
- ⁶⁸ Гурскі К. Historia piechoty. - Warszawa, 1877. - S. 35, 36, 242; Голобуцький В. Назв, праця. - С. 146.
- ⁶⁹ Herby guscerstwa polskiego. - S. 157.
- ⁷⁰ Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // Жовтень. - 1984. - № 10. - С. 97—98.
- ⁷¹ Там же. - С. 105.
- ⁷² Там же. - С. 104.
- ⁷³ Макушев В. В. Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы к славянской истории // Приложение к XVI тому Записок императорской Академии наук. — СПб., 1870. — С. 10; Дудод А. Уривок з реляції// Основа. — 1861. — № 10. — С. 7; Січинський В. Чужинці про Україну. — С. 54.
- ⁷⁴ Luber Susanna und Rostankowski Peter. Herkunft der im Jahre 1581 registriertem Zaroroger Kozaken // Jahrbucher für geschichter Osteuroepas, 1980, 28. H. 3. S. 389—390; Голобуцький В. Назв, праця. — С. 152; Щербак В. О. Формування козацького стану в Україні. - С. 90.
- ⁷⁵ Леп'явко С. А. Козацькі восстания 1591 — 1596 годов на Украине. — Автореф. канд. дис. ист. наук. — Днепропетровск, 1991. — С. 10—11; Селянський рух... — С. 344—345; Сергієв Леп'явко. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернігів, 1996. — С. 45—72.
- ⁷⁶ Listy Stanisława Łukiewskiego (1584-1620). - Kraków, 1868. - S. 27.
- ⁷⁷ Kronika M. Bielskiego. - Т. 3. - S. 1690-1691.
- ⁷⁸ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские козаки. - К., 1904. - С. 306—309; Голобуцький В. Назв, праця. - С. 161 — 162.
- ⁷⁹ Listy St. Łukiewskiego. - S. 32—33.
- ⁸⁰ Еріх Лясота... - С. 109.